УДК 94:341.7](477)"838/839"

Ольга ЩОДРА

"СЕБЕ, ТОБТО СВІЙ НАРОД, НАЗИВАЛИ РОС… ЇХ КОРОЛЬ ІМЕНУЄТЬСЯ ХАКАНОМ…": РУСЬКЕ ПОСОЛЬСТВО 838–839 РОКІВ ДО ВІЗАНТІЇ ТА ІМПЕРІЇ ФРАНКІВ – ВАЖЛИВА ВІХА МІЖНАРОДНОГО ВИЗНАННЯ КИЇВСЬКОЇ ДЕРЖАВИ ТА ПОЧАТКІВ ФОРМУВАННЯ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВНОСТІ

Питання історії за новітніх часів посідають щораз більше місця у суспільному просторі. Окрім природного бажання краще пізнати своє минуле, увагу до них, значною мірою, обумовлюють новітні політичні чинники, насамперед російська агресія проти України, яка актуалізувала відомий вислів Отто Бісмарка, що війни виграють (і програють теж! – О. Щ.) вчителі історії. Надзвичайно актуальними є також слова одного з конструкторів сучасної світової політики Генрі Кіссінджера, який наголошував на визначальній ролі історії для розуміння питань національної безпеки і відзначав, що історична пам'ять держав – це вивірення істинності їх політики. На його думку, "історія важлива подвійно: як джерело, що дає змогу виявляти історичні аналогії, і як визначальний фактор національної свідомості".

Слушність цих постулатів підтверджують сучасні політичні реалії. Історичні фальсифікації стали потужним засобом інформаційної війни, яку Росія розгорнула проти України. Цілеспрямований наступ на історичному фронті розпочався задовго до військового конфлікту і, певною мірою, – виявився його прологом. Саме він створив особливу атмосферу "руского міра" в російському суспільстві та частині регіонів України, у якій виховувалося нове, уже порадянське покоління його прихильників. Ця невидима лінія фронту проходила через шкільні і вузівські підручники, системну великодержавну політику формування історичної пам'яті, якій російська влада приділяла і надалі приділяє надзвичайно істотну увагу.

Одним з виявів сучасної історичної експансії стали претензії Росії до державної спадщини старокиївської доби. Вони виразніше зазначилися відразу після розпаду СРСР, коли перед новими незалежними державами, насамперед українською і російською, перед українцями і росіянами постала проблема етнополітичної самоідентифікації, а перед їх національними історіографіями – необхідність створення актуальних концепцій національних історій. Історія СРСР була, по-суті, радянською версією історії Російської імперії й тільки зовсім фрагментарно, насамперед – з огляду неподільно домінуючого російського інтересу, до неї вибірково залучали вибрані факти з історії інших народів, що входили до його складу. Розпад Союзу дав українцям потенційну можливість реконструювати власну національну історію, позбавлену натиску російських імперських міфів. Росіяни ж позбулися не лише територій союзних республік, а й водночас – права на їх історію. Територіальні втрати вони сприйняли

(і сприймають) дуже болісно, оскільки географія і кордони – невід'ємна складова національного менталітету, особливо імперських націй. Не змогли вони відмовитися і від імперських історичних міфів, століттями витворених, спершу, зусиллями російської, а потім і – за її прикладом – радянської історіографії. Винятково важлива для Росії "українська" складова цієї міфології полягала у запереченні самого факту існування українського народу та його державності, трактованих як, нібито, невід'ємна частина російської національної і державної історії. У першій половині 1990-х років, у період становлення сучасної російської історіографії одиноко прозвучав голос викладача Московського університету Бориса Зємцова, який закликав колег-істориків визнати той факт, що після розпаду СРСР росіяни втратили право на історію Київської Русі, державна спадщина якої належить українцям[1]. Заклику не сприйняли – більшість повернулася до імперської історіографічної спадщини, зокрема, – історичної концепції Миколи Карамзіна, в якій витоки російської національної і державної традиції ведуться від періоду Київської держави[2]. Свого часу цю історичну схему розкритикував Михайло Грушевський, наголошуючи, що вона не лише позбавляла українців власної історії, а й не давала росіянам розуміння справжніх витоків їхньої етнічної і державної традиції[3]. "Що ж до історії українського народу, – наголошував дослідник, – то, позбавлена історії Київської Русі, вона "зістається не тільки без початку, а і в вигляді якихось кавалків, не пов'язаних між собою органічно, розділених прогалинами**".** Учений протиставив "звичайній схемі" свою концепцію історії східних слов'ян, якою переконливо доводив, що Русь – невід'ємна органічна частина державного буття українського народу[4].

Дискусії навколо проблеми політичної спадщини Русі і, відповідно, – витоків української та російської державності активізувалися у 2000-х роках на тлі приготувань до святкування 1150-річного ювілею російської державності, відлік якої частина російських істориків ведуть від 862 р. – дати легендарного літописного прикликання варягів[5]. У 2002 р. відбулася зустріч російського президента з істориками під девізом: "Путін править історію. Росії шукають нову колиску замість Києва". Перелік запрошених навів відомого російського дослідника Аполлона Кузьміна на думку, що цією колискою мав стати Стокгольм[6]. У боротьбі за спадщину Руської держави знову, як і свого часу у XVIII ст., коли від обговорення початків Русі в Російській імператорській академії наук розпочиналася новітня російська історіографія, для обґрунтування історичних прав Росії використовується норманська теорія. Згідно зі знаною класичною версією, Русь заснували скандинави і перший її центр був розташований на півночі Східної Європи – у Новгороді на р. Волхов.

Основну роботу з "виправлення" у "потрібному" напрямі початкової історії та створення її оновленої версії виконали археологи Ладозької експедиції. Вони

[1] *Земцов Б.* Откуда есть пошла российская цивилизация *Общественные науки и современность.* Москва, 1994. № 4. С. 52.

[2] *Щодра О. М.* Нова-стара схема російської історії: висвітлення початкової історії Росії в сучасних російських підручниках для вищих навчальних закладів *Вісник Львівського університету. Серія історична.* Вип. 37, ч. 2. Львів, 2002. С. 227–230.

[3] *Грушевський М. С.* Звичайна схема "русской" історії й справа раціонального укладу історії східного слов'янства *Український історичний журнал* (далі – УІЖ). 2014. № 5. С. 203–208.

[4] Там само. С. 205.

[5] Докладніше див.: *Щодра О. М.* 862 рік в історії Східної Європи: історичний і політичний контексти 1150-річного ювілею російської державності *Педагогічна думка.* 2012. № 2. С. 31–38.

[6] *Кузьмин А. Г.* Начало Руси. Москва, 2003. С. 8.

доводили існування первісної "північної Руської держави", центром якої, спершу, нібито, мала бути Ладога[7]. Версія "Ладозької Русі" (Ладозького каганату) змінила попередню норманську "Новгородську Русь", наукова неспроможність якої стала очевидною після того, як археологи встановили, що до XI ст. Новгорода на Волхові не існувало[8]. На думку творців "ладозької" версії, Новгород став наступним – другим – центром Руської держави, а Київ був уже її третьою столицею[9]. Окремі автори йшли ще далі, взагалі заперечуючи існування Київської держави[10].

Варто зазначити, що частина відомих російських істориків критично сприйняли новоявлений "Ладозький каганат"[11]. А. Кузьмін навіть охарактеризував його прояву як "заміну історії антиисторією"[12]. Не підтримали цієї версії і провідний російський археолог-славіст Валентин Сєдов[13] та відомий історик й історіограф Русі В'ячеслав Фомін[14]. В українській історіографії послідовним її критиком виступає академік Петро Толочко. Він переконливо доводить, що наведені в дослідженнях російських археологів докази існування у VIII–IX ст. норманської факторії у Ладозі не дають жодних підстав вважати місто столицею Руського каганату (правителя Русі вперше згадано в зарубіжних джерелах, власне, з титулом хакан або каган)[15].

Політично актуалізована в сучасній Росії проблема походження Русі, в контексті якої створено концепцію "Ладозького каганату" й 2012 р. відзначено 1150-річний ювілей російської державності, потребують, на нашу думку, відповідної реакції українських політичних і громадських кіл та активнішої наукової позиції українських істориків насамперед. Треба остаточно відмовитися від не просто застарілої, а й хибної у самих основах схеми історії, згідно з якою Русь мала утворитися, нібито, щойно 882 р., коли Олег прийшов із Новгорода (який на той час ще не існував!) і, захопивши Київ, об'єднав північний і південний центри майбутньої

[7] Див.: *Мачинський Д. А.* Волховская Русь (VIII–IX вв.) *Современность и археология. Международные чтения, посвященные 25 летию Староладожской археологической экспедиции*. Санкт-Петербург, 1997, С. 71–75; *Его же*. Почему и в каком смысле Ладогу следует считать первой столицей Руси *Ладога и Северная Евразия от Байкала до Ла-Манша. Связующие пути и центры. Шестые чтения памяти Анны Мачинской*. Санкт-Петербург, 2002. С. 5–35; *Кирпичников А. Н., Сарабьянов В. Д.* Старая Ладога древняя столица Руси. 3-е изд. Санкт-Петербург, 2010.

[*] Археологічні дослідження в Новгороді показали, що у IX–X ст. міста ще не було, звідси як столиця так званої Північної Русі, існування якої доводили російські і радянські історики, він не міг функціонувати.

[8] *Носов Е. Н.* Новгородское (Рюрикові) городище. Ленинград., 1990; *Войтович Л.* Гольмгард: де правили руські князі Святослав Ігоревич, Володимир Святославич та Ярослав Володимирович *УІЖ*. Київ, 2015. № 3(522). С. 37–55; *Його ж*. Хольмгард-Новгород: загадки истории Руси X – первой половины XI века *Вестник Удмуртского университета*. Серия 5: История и философия. Вып. 1. Ижевск, 2015. С. 7–18.

[9] *Цукерман К.* Два этапа формирования Древнерусского государства *Археологія*. 2003. № 1. С. 76–99.

[10] *Бычков А.* Киевская Русь. Страна, которой не было. Легенды и мифы. Москва, 2005.

[11] Докладніше див.: *Селин А. А.* Староладожский миф в академическом дискурсе последних лет *Studia Slavica et Balcanica Petropolitana*. 2012. № 1(11): январь-июнь. С. 117–126.

[12] *Кузьмин А. Г.* Начало Руси. С. 8.

[13] Див.: *Седов В. В.* Русский каганат IX века *Вопросы истории*. 1998. № 4. С. 3–15.

[14] Див.: *Фомин В.* Начальная история Руси. Москва, 2008.

[15] *Толочко П. П.* Русь изначальная *Археологія*. 2003. № 1. С. 100–103; *Его же*. Ладога и ее округа в первые века русской истории *Київ і Русь*. Київ, 2008. С. 40-46; *Его же*. В поисках загадочного каганата *Київ і Русь*. С. 29–39; *Его же*. Где находилась изначальная Русь? Доклад на международной научной конференции "Христианизация Руси во времена князя Аскольда: 1150 лет" *Хритиянізаційні впливи в Київській Русі за часів князя Аскольда: 1150 років. Матеріали міжнародної наукової конференції*. Чернігів; Луцьк. 2012. С. 4–17.

Руської держави. Ця дата досі фігурує навіть у шкільних підручниках, автори яких на такий спосіб свідомо чи несвідомо підтримують норманську версію початкової "Північної Русі". Настав час позбутися також неологізму радянських часів – терміну "Давньоруська держава" як засобу маніпуляцій у російській історіографії. Автори праць з історії Росії, зокрема підручників, залучають зазначене окреслення, аби створити видимість тяглості російської історії від часів Київської Русі до Російської імперії XVIII ст. і сучасної путінської "великої Росії" , чого насправді не тільки не було, а й бути не могло. При цьому вони не використовують послідовно стосованих упродовж багатьох століть оригінальних автентичних історичних найменувань своєї держави як у власній традиції, так і зовнішньому світі – Московське князівство, Московське царство, Московія. Прикладом можуть бути назви розділів одного з новіших вузівських підручників історії Росії: "Давня Русь", "Русь у XII–XV ст.", "Від Русі до Росії", "Російська імперія", "Радянська Росія"[16].

Аби остаточно позбутися міфів у дискусії про історичну спадщину, треба, врешті, визнати, що Русь була державою імперського типу. Карл Маркс називав її імперією Рюриковичів[17], М. Грушевський порівнював Русь з Римською імперією, а права Росії на її спадщину – з правами Франції (територія якої входила до римської провінції Галлії) на спадщину Риму[18]. Думку про Русь як імперію поділяв, хоч і не вживав самого терміну, основоположник радянської концепції історії Київської Русі академік Борис Греков – він порівнював її з державою Меровінгів і Каролінгів[19]. Імперський характер Русі відзначав також радянський академік Борис Рибаков[20]. В українській історіографії 1990-х років Русь як середньовічну імперію характеризували Леонід Залізняк[21] і Сергій Федака[22]. На її імперському характері наголошували автори перших шкільних підручників з історії України, виданих у 1990-х роках, – Григорій Сергієнко, Валерій Смолій, Роман Лях, Наталя Темірова. Вони стверджували, що формування в середньовічній Русі, населеній багатьма племенами, єдиної етнічної спільності, так званої давньоруської народності, є історичним міфом; що територіальним ядром або метрополією Руської імперії було Середнє Подніпров'я, а політично домінуючим етносом – слов'янські племена української групи[23].

Автори нових шкільних підручників 2000-х років відмовилися від характеристики Русі як імперії і наголос у процесі її формування знову зробили на 882 р., вважаючи його датою заснування Руської держави. У програмі зовнішнього незалежного тестування за 2013 р. лише від цієї дати розпочинається історія Русі. Тобто, програма не врахувала більш як півстолітню задокументовану попередню, давнішу історію київської державності, зокрема, із загальновідомим походом князя Аскольда на Константинополь 860 р. та поєднаним з ним першим хрещенням київського правителя[24]

[16] *Дворниченко А. Ю., Ильин Е. В., Кривошеев Ю. В., Тот Ю. В.* Русская история с древнейших времен до наших дней. 3-е изд. Санкт-Петербург, 1999.

[17] *Маркс К.* Экономические рукописи 1857–1859 годов. Критика политической экономии. Ч. 1 *Маркс К., Энгельс Ф. Сочинения*. Изд. 2-е. Т. 46, ч. 1. Москва, 1968. С. 204.

[18] *Грушевський М. С.* Звичайна схема... С. 203.

[19] *Греков Б.* Киевская Русь. Москва, 1953. С. 31.

[20] *Рыбаков Б. А.* Первые века русской истории. Москва, 1964. С. 147–150.

[21] *Залізняк Л.* Нариси стародавньої історії України. Київ, 1994. С. 136–137.

[22] *Федака С.* Політична історія України-Русі доби трансформації імперії Рюриковичів (XII століття). Ужгород, 2000.

[23] *Сергієнко Г. Я., Смолій В. А.* Історія України з найдавніших часів до кінця XVIII ст. Київ, 1993; *Лях Р. Д., Темірова Н. Р.* Історія України з найдавніших часів до середини XIV ст. Київ, 1995.

[24] Див.: *Щодра О. М.* Історія традиційного суспільства у програмі зовнішнього неза-

У контексті проблеми утворення Русі, варто наголосити, що літописи, зокрема "Повість минулих літ", не пропонують чіткої й однозначної відповіді на питання про час її виникнення. Зрештою, писемні джерела рідко подають докладну дату заснування держав, як один з не характерних винятків – 1199 р. для Галицько-Волинської держави (проте це не тільки значно ближча доба, а й зовсім інші обставини). Здебільшого, такі дати незмінно умовні – їх прийнято визначати за першими джерельними згадками про держави або діяльність їхніх правителів. Ситуацію із датуванням заснування Руської держави немало ускладнює те, що авторів найдавнішого київського літопису – "Повісті временних літ" – відділяло від початкової історії їхньої держави – IX ст. – понад 300 років. Використовуючи записи попередників, візантійську історичну спадщину та усну традицію, зафіксовану у легендах і билинах, вони мали дуже приблизне уявлення про хронологію та події відповідного часу. До того ж, не можна не зважати й на ту цілком очевидну обставину, що з політичних міркувань літопис зазнав редагувань уже в процесі його створення у другій половині XI–XII ст., а також, ймовірно, й пізніше, в XIV–XV ст., коли укладено найдавніші збережені літописні зведення[25]. Тому вчені давно висловлюють сумніви щодо історичної достовірності літописних повідомлень про події IX ст.[26] Відомий дослідник літописів Олексій Шахматов вважав, що у первісному давнішому варіанті літопису легенди про прикликання варягів не було взагалі: вона є пізнішою вставкою до ранішого тексту[27].

Появу Руської землі (Руської держави) літописець співвідносить з походом руської дружини на чолі з князями Аскольдом і Діром на Царгород (Константинополь) у 6360 (852) р.[28] Як встановили дослідники, дату від створення світу літописець перевів за олександрійським літочисленням у 852 р.[29] Із зарубіжних писемних джерел, зокрема Брюссельської хроніки, відомо про перебування руських військ під мурами Константинополя 18–25 червня 860 р.[30] Деякі сучасні автори, керуючись літописною традицією, також дотримуються думки, що саме цим походом Русь вперше заявила про себе на міжнародній арені[31], хоча такий погляд на початкову історію Київської держави ще наприкінці XIX ст.

лежного тестування та у шкільних підручниках з історії України *Педагогічна думка*. 2013. № 1. С. 19–21.

[25] Показові й характерні приклади того, як редагувалася найдавніша частина літопису зусиллями новіших московських літописців на конкретних вимовних прикладах у новішій літературі навів: *Диба Ю*. Батьківщина святого Володимира. Волинська земля у подіях X століття (Міждисциплінарні нариси ранньої історії Руси-України). Львів, 2014. С. 138–144; *Його ж*. "Словенська" та "Лехітська" групи слов'ян у переліках народів Повісті временних літ й проблема початків Русі *Хроніки Ладомерії*. Вип. 1. Володимир-Волинський, 2016. С. 68–83.

[26] Див.: *Костомаров Н. И.* Русская история в жизнеописаниях ее главнейших деятелей. Москва, 1991. С. 3; *Вілкул Т. Л.* Літопис і хронограф. Студії з текстології до монгольського київського літописання. Київ, 2015. С. 223–227.

[27] *Шахматов А. А.* Сказание о призвании варягов. Санкт-Петербург. 1904. С. 2.

[28] Повесть Временных Лет по Лаврентиевской летописи 1377 г. / Под ред. В. П. Адриановой-Перетц. Москва; Ленинград, 1950. С. 17.

[29] *Літопис Руський* / За Іпатським списком переклав Л. Махновець. Київ, 1990. С. 11. Новіший, значно докладніший аналіз походження цієї дати див.: *Вілкул Т*. "В лето 6360. Почася прозывати руская земля". Початкові статті Повісті временних літ та Новгородського літопису *Княжа доба: історія і культура* Вип. 8 / Відп. ред. В. Александрович. Львів, 2014. С. 73–104; *Її ж*. Літопис… С. 181–192.

[30] *Кузенков П. В.* Поход 860 г. на Константинополь и первое крещение Руси в средневековых письменных источниках *Древнейшие государства Восточной Европы. 2000. Проблемы источниковедения*. Москва, 2003. С. 155.

[31] Див., наприклад: *Петрухин В. Я.* Начало этнокультурной истории Руси IX–XI веков. Смоленск, 1995; *Цветков С. В.* Поход русов на Константинополь в 860 году и начало Руси. Санкт-Петербург, 2010.

спростував М. Грушевський. У вступному викладі з Давньої історії Русі, виголошеному у Львівському університеті 30 вересня 1894 р., він вказував, що для з'ясування питання початків Русі необхідно залучати не лише вітчизняні, а й зарубіжні, зокрема візантійські та арабські джерела[32], з ранішими свідченнями про її морські походи та зовнішньополітичну активність.

За часів раннього Середньовіччя візантійські факторії на узбережжі Чорного моря (Сурож, Херсонес, Амастріда) виступали важливими осередками міжнародної торгівлі, тогочасний центр якої перебував у Константинополі, тому руси виявляли до них посилений інтерес. Свідчення цього зберегло "Житіє Стефана Сурозького", написане, на думку дослідників, наприкінці VIII ст.[33], в якому згадано похід русів на чолі з князем Бравлином на візантійську факторію Сурож (тепер Судак). Автор "Житія" зафіксував, що велика руська рать "воювала тоді від Корсуня до Корчева (слов'янська назва Керчі) у візантійських і хозарських володіннях"[34]. Це занепокоїло обидві держави і спонукало їх до укладення військово-політичного союзу не лише проти арабів, а й Русі. За припущенням Б. Рибакова, причиною військового походу Бравлина стала грецька блокада гирла Дніпра і частини узбережжя Чорного моря, звідки торговельні каравани руських купців здійснювали плавання до Керченської протоки і Царгорода[35]. На думку історика дипломатії київської доби Андрія Сахарова, цей похід завершився укладенням одного з перших русько-візантійських договорів. За свідченням автора "Житія", руси повернули усе награбоване і полонених та залишили місто, нічого не взявши з собою, а це, як вважав історик, може означати, що їм вдалося укласти вигідну угоду з візантійським намісником[36]. До того ж, аби закріпити досягнуті домовленості, сурозький архієпископ Філарет, імовірно, також учасник переговорів з руським князем, згідно з візантійською політичною традицією, охрестив Бравлина.

Свідчення про активну участь руських купців у східній і візантійській торгівлі в першій половині IX ст. зберегло також раннє східне джерело – праця Ібн Хордадбеха "Книга шляхів і країн", написана не пізніше 840 р.[37] Арабський автор так розповідав про участь русів у міжнародній торгівлі: "Якщо говорити про купців ар-Рус – то це один із різновидів слов'ян. Вони плавають морем Джурджан (Каспійське) і висаджуються на будь-якому його березі. Іноді вони везуть товари до Багдаду на верблюдах. Перекладачі в них – слов'яни, слуги – євнухи. Вони стверджують, що є християнами"[38]. Важливим сприймається той факт, що автор був начальником пошти у великому торговельному місті Рей і в його віданні перебувала область Джебел, через яку проходив торговельний

[32] *Грушевський М. С.* Вступний виклад з Давньої історії Русі, виголошений у Львівському університеті 30 вересня 1894 р. *Його ж. Твори у 50 т.* Т. 1: Серія "Суспільно-політичні твори (1894–1907)". Львів, 2002. С. 66–67.

[33] *Васильевский В. Г.* Русско-византийские исследования. Вып. 2. Житие свв. Георгия Амастридского и Стефана Сурожского. Санкт-Петербург, 1893. С. 160; *Иванов С. А.* Древнеармянское Житие Стефана Сурожского и хазары *Хазары, евреи и славяне*. Т. 16. Иерусалим; Москва, 2005. С. 310.

[34] Житие Стефана Сурожского. Тексты и переводы *Могарычев Ю. М., Сазанов А. В. Степанова Е. В., Шапошников А. К. Житие Стефана Сурожского в контексте истории Крыма иконоборческого времени*. Симферополь, 2009. С. 11–76.

[35] *Рыбаков Б. А.* Киевская Русь и русские княжества XII–XIII вв. Изд. 2-е. дополн. Москва, 1993. С. 289.

[36] *Сахаров А.* Дипломатия Древней Руси. IX – первая половина X века. Москва, 1980. С. 28–29.

[37] *Цветков С. В.* Поход русов... С. 37.

[38] *Ибн Хордадбех*. Книга путей и стран / Перевод с арабского, комментарии, исследование Н. Велихановой. Баку, 1986. С. 39.

шлях Рей-Багдад, тобто, він писав не з чужих слів, а сам був сучасником і свідком описуваних подій, зокрема торговельних експедицій русів. Ібн-Хордадбех повідомляє про руський експорт хутра до Візантії з оплатою десятини імператору, і через Хозарію – до арабських країн з десятиною на користь хозарського правителя. Отже, уже в першій половині IX ст. руських купців добре знали в арабському світі, разом із хозарами та греками вони відігравали важливу роль у торгівлі між арабським Сходом і європейським Заходом. Вартим уваги є також той факт, що вже на першу половину IX ст. руси (безперечно, – певна частина правлячої верхівки, до якої належали і купці) прийняли християнство.

На нашу думку, ще одним переконливим доказом існування Руської держави в першій половині IX ст. є свідчення франкської (Бертинської) хроніки, оригінал якої – рукопис IX ст. – зберігається у фондах публічної бібліотеки французького міста Сент-Омер. Її автор – Пруденцій, єпископ міста Труа, придворний літописець правителя франків, сучасник і свідок описаних подій, повідомив, що 18 травня 839 р. до Інгельгейму – столиці короля франків і імператора Заходу Людовіка Благочестивого – разом із візантійським посольством прибули руські посли[39]. З тексту хроніки стає зрозумілим, що перед тим, 838 р.[40], руське посольство приймав у Константинополі імператор Теофіл, а наступного року він відіслав його у супроводі візантійських посадовців – калцедонського митрополита Теодосія і спатарія Теофана – до Людовика Благочестивого, якому написав листа з проханням дозволити послам повернутися додому через володіння франків. Візантійський імператор пояснив, що традиційний шлях на батьківщину став

[39] "Venerunt etiam legati Grecorum a Theophilo imperatore directi, Theodosius videlicet Calcedonensis metropolitanus episcopus et Theophanius spatarius, ferentes cum donis imperatori dignis epistola; quos imperator quinto decimo Kalendas Iunii in Ingulenheim honorifice suscepit… Misit etiam cum eis quosdam, qui se, id est gentem suam, Rhos vocari dicebant, quos rex illorum Chacanus vocabulo ad se amicitiae, sicut asserebant, causa direxerat, petens per memoratam epistolam, quatenus benignitate imperatoris redeundi facultatem atque auxilium per imperium suum toto habere possent, quoniam itinera, per quae ad illum Constantinopolim venerant, inter barbaras et nimiae feritatis gentes inmanissimas habuerant, quibus eos, ne forte periculum inciderent, redire noluit" Quorum adventus causam imperator diligentius investigans, comperit, eos gentis esse Sueonum exploratores potius regni illius nostrique quam amicitiae petitores ratus,..". Цит. за: Annales Bertinia. Prudentii Tresensis episcopi, annales a 835–861 *Monumenta Germaniae Historica*. T. 1: Annales et chronica aevi Carolini. Leipzig, 1925. S. 434 (Також прийшли посли греків, виряджені від імператора Теофіла, а саме Теодосій, єпископ Кальцедонської митрополії, і спатарій Теофаній, несучи з відповідними подарунками до імператора листа; імператор з честю прийняв їх в Інгельгеймі у п'ятнадцяті календи червня… Він також послав з ними *тих самих*, які *себе, тобто свій народ, називали Рос, яких їх король, іменований Хаканом,* послав раніше заради того, щоби вони проголосили про дружбу до нього, просячи через згаданого листа, так як вони змогли отримати прихильність імператора, можливість повернутися, а також допомогу через всю його владу. Він не захотів, щоби вони поверталися тими [шляхами] і потрапили б у велику небезпеку, через те, що шлях, яким вони йшли до нього в Константинополь, вони здійснили серед варварів, дуже жорстоких і страшних народів. Дуже уважно дослідивши причину їх приходу, імператор довідався, що вони з народу свеонів [Sueonum], як вважається, скоріше розвідники, ніж прохачі дружби цього королівства і нашого).

[40] Дослідники датують посольство русів до Візантії 838 р., оскільки на той час умови для навігації у Чорному морі були найсприятливішими у липні-серпні, коли й здійснювалися усі походи і посольства русів. Тобто, щоб потрапити до Інгельгейму у травні 839 р., руське посольство мало прибути до Візантії влітку 838 р.: *Боровский Я. Е.* Византийские, старославянские и старогрузинские источники о походе русов в VII в. на Царьград *Древности славян и Руси*. Москва, 1988. С. 62.

небезпечним через загрозу кочових племен, тому посли змушені повертатися в обхід. Саме у той час Дніпро-Дністровське межиріччя зайняли войовничі племена угрів, 839 р. утворивши тут своє державне об'єднання – Ателькюзу. Вони, ймовірно, і були тими небезпечними кочовиками, які перекрили традиційний водний шлях до Візантії через Чорне море й Дніпро.

Зважаючи на авторитет і прохання візантійського імператора, правитель франків прийняв руських послів. Розпитавши їх докладніше, Людовик Благочестивий з'ясував, що вони є свеонами (svueonum). За традицією, яку започаткував основоположник норманізму Готліб Зігфрід Байєр при впровадженні до наукового вжитку хроніки Пруденція, свеонів прийнято ототожнювати зі шведами (у європейських середньовічних джерелах згадуються під іменем "свевів")[41]. Німецький історик вважав шведське походження послів ще одним доказом заснування Русі норманами. Однак подальша розповідь Пруденція, фактично, заперечує таке трактування. Хроніст вказав, що відповідь послів насторожила імператора франків, який запідозрив їх у шпигунстві і затримав для остаточного з'ясування. Таку реакцію Людовика Благочестивого можна пояснити тим, що шведів він добре знав: у 829 р. на прохання шведського короля імператор франків відрядив до Бірки християнську місію єпископа Ансгарія. Вона тривала три роки, Ансгарій мав особисту зустріч з королем Б'єрном[42], тобто був добре проінформований про політичну ситуацію у країні і, мабуть, мав би щось знати про, нібито, засновану зусиллями шведів у Східній Європі державу Русь, коли б така на той час, справді, існувала. Можна припустити, що від місіонерів правителю франків постійно надходила інформація також про інші скандинавські країни, за якими франки постійно стежили, побоюючись морських набігів норманів. І вже напевно після завершення місії, коли 832 р. Ансгарій повернувся на батьківщину, він докладно відзвітував Людовику Благочестивому як про свою діяльність, так і все, про що дізнався стосовно скандинавських народів. Проте, як стає зрозуміло з тексту хроніки, імператор франків нічого не чув про шведську (чи данську – О. Щ.) Русь, а також її правителя-хакана (кагана), що й викликало підозри. Натомість народ росів, про що свідчить уточнення хроніста "*тих самих*, які себе, тобто свій народ, називали Рос", уже знав. Найпереконливіше пояснення цього епізоду свого часу дав М. Грушевський: на його думку, зазначені свеони повинні були бути найманцями на службі у руського кагана[43]. Такий погляд поширений і в сучасній історіографії. Так, німецький історик Йоахим Херрман вважає повідомлення Бертинської хроніки свідченням, що "в Київській Русі скандинави вступали на службу в княжі дружини"[44].

[41] На думку А. Кузьміна, з терміном "Sueonum" не все так однозначно: етнічна назва "свеони" історично не співпадала з назвою "свеви". Так, античні автори відрізняли свеонів від свевів (майбутніх шведів). "Свеви" – найчисельніше з германських племен, назва якого стала самоназвою для германців, у перші століття н. е. вони жили у верхів'ях Рейну й у VI ст. проникли в Скандинавію, давши назву Швеції, а "свеони" – на одному з островів Балтійського моря. У ранньому Середньовіччі назви "свеони" і "свеви" часто "ніби зливалися під пером німецьких авторів і сприймалися як ідентичні". Дослідник вважає, що у IX ст. франкські літописці називали "свеонами" невизначене населення балтійського узбережжя і островів, тобто термін мав географічне, а не етнічне значення: *Кузьмин А. С.* Начало Руси. С. 315.

[42] *Адам Бременский*. Деяния Гамбургских архиепископов *Адам Бременский, Гельмольд из Босау, Арнольд Любекский. Славянские хроники*. Москва, 2011. С. 19.

[43] *Грушевський М.* Історія України–Руси. Т. 1: До початку XI віку. Львів, 2005. С. 397–399.

[44] *Херрман Й.* Славяне и норманны в ранней истории Балтийского региона *Славяне и скандинавы*. Москва, 1986. С. 50.

Прийняття руських послів візантійським імператором, а згодом, на його особисте прохання, – також королем франків є не лише переконливим свідченням існування на той час Руської держави, а й доказом її важливої військово-політичної та торговельної ролі, оскільки Візантія підтримувала дипломатичні відносини тільки з тими державами, у військово-політичному або торговельному союзі з якими була дуже зацікавлена. Тобто, на час відрядження зазначеного посольства руський правитель (каган) уже мав достатній військовий потенціал і матеріальні ресурси, аби спробувати домовитися з наймогутнішою імперією. Ймовірно, Русь прагнула розвивати з нею торгівлю без посередництва хозар, угрів та візантійських кримських колоній. Вона вирішила скористатися ситуацією, що склалася у Чорноморському регіоні внаслідок посилення загрози для візантійських інтересів з боку арабів, щоб домогтися від імперії торговельних поступок[45]. Поява руського посольства в Константинополі, а згодом – і королівстві франків, на думку дослідників, вказує на новий етап розвитку руської державності[46].

Те, що Русь на той час була самостійною і сильною спільнотою, підтверджує ще одне західноєвропейське джерело IX ст. – "Баварський Географ" ("Опис міст і областей на північ від Дунаю"). Він зберіг свідчення про русів як головний незалежний народ на землях між хозарами та уграми[47]. "Баварський Географ" дає чітку географічну локалізацію Русі середини IX ст. у Центрально-Східній Європі. На думку Й. Херрмана, таку інформацію автор міг отримати після прийняття руського посольства у 839 р., під час якого Людовик Благочестивий докладно розпитав послів про їх країну. Автор "Баварського Географа" називає русів керівними, першими людьми ("Forsderen liudi", "Fresiti") – першим головним народом[48].

Як показують наступні події, морський похід русів проти Візантії на початку 840-х років головної мети – укладення вигідної торговельної угоди з Візантією посольство 838 р., ймовірно, не досягнуло, хоча певні домовленості, все ж, могли тоді укласти, про що свідчила поява русів (скіфів) на службі в імператора: відомо, що саме вони охороняли Михайла III під час походу Аскольда на Візантію у 860 р.[49] Можливо, саме від них руський князь отримав інформацію про відсутність війська й імператора у столиці, чим і скористався, взявши в облогу Константинополь.

У 830-х роках Русь як серйозну загрозу почала сприймати також одна з наймогутніших на той час держав Східної Європи – Хозарський каганат. Так, правитель Хозарії, не маючи змоги стримувати військовий натиск Русі, звернувся до візантійського імператора Теофіла з проханням про допомогу у будівництві укріплень. Перед новою спільною загрозою обидві держави змушені були зміцнити

[45] *Цветков С. В.* Поход русов... С. 34.

[46] *Сахаров А.* Дипломатия... С. 43,46.

[47] Баварский Географ (Описание городов и областей к северу от Дуная) *Древняя Русь в свете зарубежных источников*. Т. 4: Западноевропейские источники. Москва, 2010. С. 29; *Войтович Л.* "Баварський Географ": проблеми локалізації слов'янських племен *Проблеми слов'янознавства*. Вип. 57. Львів, 2008. С. 42–62; *Його ж.* "Баварський Географ": спроба етнолокалізації населення Центрально-Східної Європи в IX столітті *УІЖ*. 2009. № 5. С. 12–34; *Його ж.* "Баварський Географ": спроба локалізації слов'янських князівств в IX столітті *Średniowiecze Polskie i Powszechne*. T. 2(6) / Red. I. Panić, J. Sperka. Katowice, 2010. S. 35–66; *Його ж.* "Баварский Географ": попытки этнолокализации населения Центрально-Восточной Европы в IX веке *Studia Historica Europae Orientalis – Исследования по истории Восточной Европы*. Вып. 9. Минск, 2016. С. 16–51.

[48] *Херрман И.* Ruzzi, Forsderen liudi. Fresiti. К вопросу об исторических и этнографических основах "Баварського Географа" (первая половина IX в.) *Древности славян...* С. 92.

[49] *Цветков С. В.* Поход русов... С. 35.

свій військово-політичний союз. Імператор скерував до Хозарії експедицію на чолі з братом імператриці Петроною Каматіром[50]. За споруджену на лівому березі Дону фортецю Саркел хозарський правитель віддячив, передавши Візантії частину своїх кримських володінь із Херсонесом. На думку В. Сєдова, спорудження Саркела було лише прикриттям головного завдання місії Петрона – будівництва цілої системи могутніх, як на той час, фортець на північно-західних кордонах каганату[51]. Надання Візантії в оплату за проведені фортифікаційні роботи стратегічно важливих, з огляду міжнародної торгівлі, територій у Криму свідчить, наскільки істотним для Хозарії було укріплення її північно-західних рубежів.

Будівництво із залученням візантійських майстрів фортець на кордонах Хозарії і невдача посольства 838 р., ймовірно, спричинили подальший військовий натиск русів на імперію й нову збройну експедицію проти неї. Так, близько 840 р. організовано морський похід на столицю візантійської малоазійської провінції Пафлагонії – Амастріду. Оскільки саме з Пафлагонії походили спроваджені майстри – будівельники укріплень на русько-хозарському пограниччі, це могло виявитися своєрідною помстою. До того ж, столиця провінції була значним торговельним центром, захоплення якого завдало б істотних збитків імперії. Цей похід описав константинопольський патріарх Ігнатій у "Житії Георгія Амастрідського"[52], подавши русів як добре відомий, принаймні у Причорноморському регіоні, народ. Автор "Житія" повідомляє, що до Амастріди "стікаються, як на спільний ринок, скіфи – як ті, що заселяють північні береги Євксина, так і ті, що живуть на південь від Хозарії – руси. Вони доставляють сюди свої і вивозять амастрідські товари"[53]. Отже, руси активно торгували в Амастріді. Ймовірно, вони ("ті, що живуть на південь від Хозарії") мали також свої факторії на території Кримського півострова. Присутність русів у Херсонесі в першій половині IX ст. зафіксував візантійський місіонер Кирило. Він, за твердженням автора найдокладнішого життєпису просвітителя – Паннонської легенди, – знайшов у місті Євангеліє і Псалтир, написані руськими письменами, та чоловіка, який говорив цією мовою, і розмовляв з ним[54].

Про тривале перебування русів на території Криму свідчить також той факт, що у середньовічних візантійських джерелах важливий порт на березі Керченської протоки називався Росія (руська назва – Корчев), а руси, разом з ясами й половцями, ще у XII ст. переважали серед мешканців генуезьких та венеційських кримських колоній, зокрема Кафи і Солхата (руська назва – Сурож). Арабський автор X ст. ал-Масуді, який користувався ранішими джерелами, називав Чорне море "морем русів" і вказав, що "нема на ньому нікого іншого, і вони (руси) живуть на одному з його берегів. Вони – великий народ… Їх купці ходять до царя болгар"[55]. Про активність і силу русів йдеться також у листі хозарського царя (бека) Йосифа до міністра Кордовського халіфату Хасдая ібн Шуфрута.

[50] *Цветков С. В.* Поход русов... С. 42–43.

[51] *Седов В.* Древнерусская народность: Историко-археологические исследования. Москва, 1999. С. 70.

[52] Житие Георгия Амастридского *Древняя Русь в свете зарубежных источников.* Т. 2: Византийские источники / Сост. С. М. Бибиков. Москва, 2010. С. 129–130.

[53] Цит. за: *Цвєтков С. В.* Поход русов... С. 48.

[54] *Брайчевський М.* Походження слов'янської писемності. 2-е вид. Київ, 2002. С. 121. Існує також думка, що йшлося про сурські (сирійські) письмена: *Дашкевич Я.* "Руські чи сурські письмена. Роль святого Костянтина у становленні слов'янської писемності *Його ж. Україна на перехресті світів. Релігієзнавчі та соціокультурні студії.* Львів, 2016. С. 51–54.

[55] Цит. за: Древняя Русь в свете зарубежных источников. Т. 3: Восточные источники. Москва, 2009. С. 114.

Хозарський правитель, засвідчуючи, насамперед, власну могутність, наголошував: він "не пускає русів, які прибувають на кораблях, проникати до них (тобто – арабських земель)… Я веду з ними наполегливу війну. Якщо б я їх залишив (у спокої), вони знищили б усю країну ізмаїльтян до Багдада"[56]. Активність русів на Чорному морі підтверджує також арабський географ XII ст. Ідрісі, на карті якого Чорне море назване Руським, Керченська протока – Руською рікою, а місто на її узбережжі (на місці сучасної Керчі) – Росія[57]. Проживаючи на Сицилії і володіючи чималою бібліотекою східної географічної літератури IX–XI ст., він добре знав Русь Подніпровську та її топоніміку, зокрема ріки та міста, відобразивши цю обізнаність на своїй карті. Водночас вона слугує доказом того, що навіть у XII ст. арабські географи мали дуже приблизне уявлення про Скандинавію і скандинавів. Цей факт неможливо пояснити у контексті тверджень норманістів, нібито руси були норманами й скандинави вже від VIII–IX ст. відігравали активну роль у європейсько-арабській торгівлі та організовували походи в Чорному і Каспійському морях. Свого часу Б. Рибаков вказував на свідоме маніпулювання норманістів джерелами: замовчуючи "невигідні" з них (наприклад, карту Ідрісі) і фрагментарно використовуючи інші, вони упускали географічні координати арабських авторів та цілеспрямовано "тягнули" Русь на північ Східної Європи[58].

Повертаючись до часів руського посольства 838–839 рр., зазначимо, що могутність Руського каганату на той час засвідчив також арабський автор ал-Якубі. Він писав, що при наступі арабів на Закавказзя його мешканці звернулися за військовою допомогою до трьох відомих тоді володарів: візантійського імператора, хозарського кагана і правителя слов'ян[59]. Останнім міг бути тільки зверхник Русі. Отже, ще до походу київського князя Аскольда проти Візантії 860 р., на території Центрально-Східної Європи існувала Руська держава, яка відігравала важливу роль у міжнародній торгівлі, здійснювала морські походи в Каспійському і Чорному морях, організовувала посольства. У першій половині IX ст. русів уже добре знали в арабських країнах, Хозарії, причорноморських провінціях Візантійської імперії і в її столиці – Константинополі, де 838 р. руське посольство приймав імператор Теофіл. Після згаданого посольства до короля франків Людовика Благочестивого Русь стала відома також західноєвропейським хроністам. Як вказував М. Грушевський, свідчення джерел про військово-політичну активність і могутність Руської держави в першій половині IX ст. дають підстави для висновку про її утворення й існування уже в VIII ст.[60] Витоки ж руської державності й українського державотворення, на думку українських дослідників, сягають ще антських часів[61].

В історіографії побутує декілька версій розташування Русі у VIII – першій половині IX ст., коли вона почала активно заявляти про себе на міжнародній арені. Одна з них виникла ще в XIX ст. й має своїх послідовників надалі, локалізуючи Русь у Північному Причорномор'ї[62]. Однак тоді незрозуміло, проти кого візантійські майстри мали будувати в першій чверті IX ст. потужні укріплення на північно-західних рубежах Хозарії. На безпідставність версії

[56] *Коковцев П. К.* Еврейско-хазарская переписка в X веке. Ленинград, 1932. С. 103.

[57] Там же. С. 130, 135.

[58] *Рыбаков Б. А.* Мир Истории. Москва, 1984. С. 86.

[59] *Цветков С. В.* Поход русов… С. 74–75.

[60] *Грушевський М.* Історія… С. 395.

[61] Там само. С. 367–370; *Толочко П. П.* Традиції державно-політичного розвитку в Україні *Його ж. Від Русі до України*. Київ, 1997. С. 35–36.

[62] *Трубачов О. Н.* В поисках единства. Москва, 1997. С. 190–191.

про Причорноморську Русь, на нашу думку, вказують й інші факти. Зокрема, 839 р. у Північно-Західному Причорномор'ї з'явилися згадані войовничі племена угрів, які заснували тут свою державу – Ателькюзу, а Північно-Східне Причорномор'я контролював тоді Хозарський каганат. Тобто, на час посольства 838–839 рр. і походу на Амастріду Причорноморської Русі уже не могло бути, навіть якщо вона й, справді, повинна була функціонувати тут раніше.

Цікавою є заснована на аналізі східних джерел версія сучасного російського історика В'ячеслава Фоміна про можливість існування Приазовсько-Причорноморської Русі за часів антів, у VI ст.[63]

Не підкріплена переконливими аргументами гіпотеза В. Сєдова про розташування Руського каганату на Волзі, яку автор і сам згодом переглянув. Виходячи з матеріалів археологічних досліджень 1990-х років, він дійшов висновку про "Руський каганат" у Дніпровсько-Донському регіоні і йому повинна відповідати Волинцівська археологічна культура. Дослідник так окреслив його межі: "На заході землі каганату майже повністю охоплювали басейн р. Десни і незначну частину Правобережжя Дніпра (район Києва і Канева). Південні межі… проходили верхніми течіями Сули, Псла і Ворскли, на південному сході кордон проходив по річках Сіверський Донець і Тиха Сосна. На сході – в області Воронезької губернії і по верхній течії Дону, на півночі – по верхній і правобережній (район Рязані) течії р. Оки"[64].

Носіїв Волинцівської культури В. Сєдов пов'язував з племенем русь, тобто, фактично, погоджувався з версією, яку свого часу обґрунтував М. Грушевський, а згодом підтримав і розвинув Б. Рибаков: початково руссю називалося одне з наймогутніших слов'янських племен. На таку ж думку наводить інформація "Баварського Географа" про русів як головний або провідний народ в регіоні Центрально-Східної Європи (між хозарами й уграми). На думку В. Сєдова, адміністративним центром Русі у той час міг бути лише Київ. Розвиваючи його версію, Сергій Цвєтков уточнив: при обмеженні території Русі ареалом однієї Волинцівської культури не беруться до уваги дані арабських джерел про залежність від русів інших слов'янських племен і виплату їм данини. Він приймав входження у першій половині IX ст. до володінь каганату й земель підпорядкованих слов'янських племен, розселених на захід і схід від окресленої території[65].

У сучасній російській історіографії існує також доволі екзотична гіпотеза про Руський каганат на південному узбережжі Білого моря у загадковій країні Б'ярмії (Б'ярмаланд), як її називали в давньоскандинавських сагах[66]. Однак при цьому не подається жодних географічних координатів цієї країни, окрім її розташування десь на березі Білого моря, поблизу Фінмарки – найпівнічнішої місцевості Норвегії. Відомо також, що її мешканці були мисливцями-звіробоями, торгували хутром і завдяки цьому нагромадили скарби арабських монет. У IX ст. давні скандинави почали організовувати грабіжницькі походи на Б'ярмію. Одним з перших подорож до невідомої країни здійснив норвежець Оттар, розповідь якого записав придворний писар англійського короля Альфреда Великого[67].

[63] Див.: *Фомин В. В.* Начальная история Руси. Москва, 2008. С. 157.

[64] *Седов В. В.* Русский каганат IX века *Вопросы истории*. 1998. № 4. С. 3–15; *Его же*. Славяне. Историко-археологическое исследование. Москва, 2003. С. 255–295.

[65] *Цвєтков С. В.* Поход русов... С. 76.

[66] *Леонтьев А. И., Леонтьева М. В.* Походы норманнов на Русь. Москва, 2009.

[67] *Мельникова Е. А.* "Орозий" короля Альфреда Великого *Древняя Русь в свете зарубежных источников.* Т. 5: Древнескандинавские источники. Москва, 2010. С. 13–15.

Свідчення скандинавських джерел XIII–XV ст. про скарби срібла в Б'ярмії, як і знахідки срібних монет VIII–IX ст. на Готланді і в Бірці, не можуть бути переконливим доказом ідентичності б'ярмійців з русами, як і аргументом за визнання їх прямих торговельних контактів з арабськими купцями у VIII–IX ст. Щоб потрапити Волзьким шляхом до Чорного моря, б'ярмійці, по-перше, повинні були мати значний флот, про який джерела нічого не повідомляють, а по-друге, їхня флотилія (за умов існування такої) мала б пройти через землі Волзької Болгарії та Хозарії, які контролювали Волзький торговельний шлях. Хозарія на той час була наймогутнішою державою у Східній Європі, головним союзником і торговим партнером Візантії, тому заледве чи пропустила б чужу флотилію через свої володіння у Поволжі. Ще фантастичнішою видається версія про можливість такого походу з Верхньої Волги до Онезького й Ладозького озер і далі Дніпровським шляхом на південь. У той час – наприкінці VIII – на початку IX ст. такі далекі походи річковими системами вглиб континенту були неможливими. Їх не під силу було організувати навіть досвідченим мореплавцям норманам: вони тільки від середини VIII ст. почали будувати морські судна, придатні для прибережного плавання, і лише в першій половині IX ст. змогли переплисти сусіднє Біле море та висадитися на його південному узбережжі. Для того ж, аби потрапити з Верхньої Волги до Дніпра, потрібна була складна система волоків, слідів якої не виявлено, як і слідів поселень, заснованих для будівництва й обслуговування таких комунікацій. Сам Дніпровський торговельний шлях як частина Шляху з варяг у греки, навіть на середину X ст., згідно з описом Костянтина Багрянородного, був дуже виснажливим і важким[68]. У Києві торговельна експедиція змінювала судна. Згідно з підрахунками Ярослава Боровського, навіть за сприятливих умов, шлях зі столиці Русі до Константинополя довелося б долати не менше місяця (за дослідженнями Миколи Вороніна – 45 днів[69])[70]. Пройти ж у VIII–IX ст. через ріки й озера північних районів Східної Європи, порослих лісом і вкритих болотами, без належної системи комунікацій було просто неможливо[71].

Не існує жодних аргументів для ототожнення Б'ярмаланду з Руським каганатом, а б'ярмійців – з русами (чи то слов'янами, чи норманами). Мешканці цього невідомого північного краю, найімовірніше, були фінськими мисливцями, аж ніяк не спроможними наприкінці VIII ст. здійснювати далекі походи до Чорного моря, а в 838 р. організувати посольство до Візантії. Волзький торговельний шлях, що функціонував у VIII–IX ст., очевидно, розпочинався від міста Булгар на Середній Волзі, куди північні мисливці привозили хутра й отримували за них арабське срібло[72]. На північ від Булгара арабські купці не потрапляли, тому погано уявляли географію північних земель Східної Європи, зрештою, між ними і північними звіробоями могли бути і торговельні посередники в особі місцевих купців-булгар.

Одна з найпопулярніших у сучасній російській історіографії гіпотез локалізує Руський каганат у басейні р. Волхов, а його столицю – у Ладозі. Її прихильники, а це, здебільшого, – археологи, намагаються за допомогою археологічних джерел довести історичність літописної легенди про прикликання варягів – згідно

[68] *Константин Багрянородный*. Об управлении империей. Москва, 1989. С. 45–47.

[69] *Воронин Н. Н.* Средства и пути сообщения *История культуры Древней Руси*. Москва; Ленинград. 1948. С. 286.

[70] *Боровский Я. Е.* Византийские, старославянские и старогрузинские источники... С. 62.

[71] Див.: *Дубов И. В.* Великий Волжский путь. Ленинград, 1989. С. 18–25.

[72] *Стрингольм А.* Походы викингов. Москва, 2002. С. 252.

з нею, у 862 р. до Ладоги прибув запрошений місцевими племенами варязький ватажок Рюрик. Так, реанімувавши норманську теорію походження Русі, створену в XVII–XVIII ст. зусиллями шведських і німецьких істориків задля історичного обґрунтування шведської експансії на землі південної Балтики й німецького культуртрегерства в Росії, сучасні російські офіційні історіографи намагаються вкотре обґрунтувати історичні права Російської імперії на спадщину Русі.

З приводу особи Рюрика (як і відповідної літописної легенди загалом) дискусія триває уже понад два століття. Скандинавські середньовічні джерела такої постаті не знають взагалі, тому шведську версію його походження, а, відповідно, й утворення Русі історики відкинули ще в XIX ст. Новітня реінкарнація поглядів дерптського історика Фрідріха Крузе, згідно з якою літописним Рюриком був Рорик Ютландський, ще за часів свого створення – у XIX ст. – також зазнала критики[73]. Не підтримали її й сучасні провідні російські історики В'ячеслав Фомін, Олена Мельнікова, Татяна Джаксон, а історик-скандинавіст Олена Ридзєвська свого часу навіть заявила, що фантастична гіпотеза Ф. Крузе настільки бездоказова, що навіть не заслуговує уваги істориків[74]. Згідно з франкськими хроніками, Рорик Ютландський діяв у 860-х роках у Фрисландії на Рейні, а не в Північно-Східній Європі, де він, нібито, мав заснувати Північну Русь. Те, що Рорик Ютландський був сучасником Рюрика літописного, не може бути переконливим аргументом для їх ототожнення. І вже цілком незрозуміло, чому норманський володар Ладоги, розташованої за тисячі кілометрів від тюркських країн, взяв собі тюркський титул "каган" (хакан), зовсім не характерний ні для Скандинавії, ні для Північної і Західної Європи. Натомість, такий титул правителя Середньодніпровської Русі у той час не викликає жодних запитань, оскільки на північному заході вона межувала з Хозарським каганатом і володар Русі, титулуючись каганом (хаканом), який у тюркській титулатурі відповідав імператору, наголошував на такий спосіб на своїй незалежності і рівності з правителями Хозарії. Цим титулом сучасники величали руських володарів і за пізніших часів. Так, у середині XI ст. митрополит Іларіон у знаменитому "Слові про закон і благодать" називає святого Володимира Великого великим каганом, порівнюючи його водночас з візантійським імператором Костянтином Великим. Титулом "каган" Іларіон возвеличив також Ярослава Мудрого[75]. Все це свідчить, що Руський каганат у Середньому Подніпров'ї, на відміну від міфічної ладозької нормансько-тюркської химери, був цілком реальним державним утворенням.

Проаналізувавши аргументи прихильників ладозької версії Руського каганату, П. Толочко дійшов висновку: "практично неможливо собі уявити, як в умовах раннього середньовіччя можна було регулярно здійснювати військові експедиції з волховсько-ільменського регіону на Кавказ і у Візантію. І вже зовсім неймовірним видається той факт, що уявний Руський каганат в басейні Волхова, який не вирізнявся войовничістю щодо своїх сусідів і, до речі, зовсім не помічений ними, наводив жах на народи і країни, віддалені від нього на кілька тисяч кілометрів"[76]. Неможливість навігації річковими системами з Балтики до Чорного моря за традиційним маршрутом шляху "З варяг у греки", який розпочинався на Неві і мав протяжність три тисячі кілометрів (!),

[73] Див.: *Фомин В. В.* Варяги и варяжская Русь. К итогам дискуссии по варяжскому вопросу. Москва, 2005. С. 422–438.

[74] *Рыдзевская Е. А.* О роли варягов в Древней Руси *Древняя Русь и Скандинавия в IX–XIV вв.* Москва, 1978. С. 148.

[75] Слово о законі і благодаті київського митрополита Іларіона. Київ, 2003. С. 30, 62.

[76] *Толочко П. П.* Где находилась изначальная Русь? С. 15.

встановили сучасні гідрологічні дослідження. Вони доводять, що Нева, по якій належалося плисти проти течії, була непрохідною для тогочасних морських суден[77]. Неможливим був й інший, на третину коротший варіант маршруту Західною Двіною, також складною для судноплавства, оскільки вимагав спорудження 150 км волоків[78]. На північних відтинках обох маршрутів не виявлено ні залишків волоків, ні мережі поселень, необхідних для їх обслуговування. Дорога мала пролягати через малолюдні, з невеликими поселеннями (4–5 жител) землі фінських племен, де не було достатньо провіанту для флотилії норманів, великих міст, багатих церков і монастирів, як у Західній Європі, які можна було грабувати. Очевидним є висновок, що у VIII–IX ст. практично неможливо організувати за такими маршрутами похід з Волховського регіону до Чорного моря. З огляду на це, дослідники стверджують, що скандинави вперше потрапили до нього й до Візантії щойно в другій половині IX ст. обхідним шляхом навколо Західної Європи через Атлантичний океан і Середземне море[79].

Отже, серед аргументів "ладозької версії" можна погодитися лише з одиноким фактом: існуванням у давній Ладозі однієї з торговельних факторій норманів. Очевидно, що епоха вікінгів була універсальним періодом в історії середньовічної Європи. На початковому його етапі, до середини IX ст., давні скандинави і на сході і на заході континенту обмежувалися короткочасними морськими походами, під час яких грабували прибережні поселення (в основному церкви і монастирі), а в разі небезпеки швидко відступали до моря, за що їх називали морськими кочівниками. Згодом вони почали засновувати свої постійні торговельні факторії, однією з яких і стала Ладога.

На завершення теми про початки Русі декілька слів про походження самої назви, яке – стверджував М. Грушевський – є ахілесовою п'ятою норманізму. На думку історика, версія норманістів, згідно з якою шведи у Східній Європі почали називати себе не власним іменем, а етнонімом "Русь", що, нібито, мав виводитися від фінської назви місцевості у Швеції "Ruotsi", не викликає жодної довіри. Вчений доводив, що переконливіші аргументи, ніж скандинавська гіпотеза появи цієї назви, має південна або середньодніпровська версія, на користь якої свідчить поширення коренів "рос", "рус" у етнонімах (росомони, роксолани) і гідронімах (Рось, Роставиця, Росава) Середнього Подніпров'я задовго до появи тут норманів[80]. Сучасні дослідники стверджують, що спроби норманістів вивести назву "Русь" з фінської "Ruotsi" є не лише не бездоганними фонетично[81], а й курйозними, оскільки, як переконує вивчення ландшафтів, до XIII ст. шведи ще навіть не освоїли узбережжя, яке фіни пізніше назвали "Ruotsi", – більша частина його території була на той час морським дном[82].

Питання про походження назви "Русь", дискусії навколо якого точилися, в основному, у XVIII–XIX ст. і яким тривалий час підміняли проблему походження Руської держави, з позицій сучасних уявлень про процеси державотворення не є принциповим чи особливо важливим. Варто лише знати, що скандинавські

[77] Див.: *Нежиховский Р. А.* Река Нева. Ленинград, 1973. С. 27.

[78] *Звягин Ю.* Великий путь из варяг в греки. Москва, 2009. С. 8.

[79] Див.: *Берштейн-Коган С. В.* Путь из варяг в греки. Вып. 20. Москва, 1950. С. 241.

[80] *Грушевський М.* Історія... С. 623–624.

[81] Див.: Пріцак О. Походження Русі. Т. 1: Стародавні скандинавські джерела (крім ісландських саг). Київ, 1997. С. 70; *Трубачов О. Н.* К истокам Руси (наблюдения лингвиста). Москва, 1993.

[82] *Грот Л.* Призвание варягов. Норманы, которых не было. Москва, 2013. С. 99–115.

джерела не згадують *жодного* племені і держави з такою назвою. Східну Європу скандинави називали Гардаріки (країна городищ) і лише один раз в ісландській "Сазі про Хальвдана Ейстейнссона" про події початку XI ст. вона названа Русоланд (країна русів)[83]. Уже сама ця назва заперечує можливість заснування її зусиллями скандинавів (шведів, чи данців). Значно важливішим, аніж походження терміну, є його значення, проте й із цього огляду середньодніпровська локалізація Русі не викликає жодних заперечень. Так, до XIII ст. літописці використовували назву "Русь" лише для географічного означення Середнього Подніпров'я: ні Новгород, ні Ростов, ні Суздаль у їх розумінні "Руссю" не були[84]. Новітні спроби довести норманське походження назви "Русь", як і версія початкової "Північної Русі", з якою вони пов'язані, переконливих аргументів не мають.

Отже, в першій половині IX ст. Руська держава за свідченнями численних повідомлень ранньосередньовічних зарубіжних авторів уже існувала. Це означає, що вона, як свого часу припускав М. Грушевський, могла утворитися ще раніше – у VIII ст. З поміж доказів існування Руської держави та її міжнародного визнання особливо переконливими, на нашу думку, є повідомлення "Бертинської хроніки" про руське посольство до Візантії та імперії франків 838–839 рр. Політичним центром Руської держави на той час, коли вона заявила про себе на міжнародній арені, був Київ, а її територіальним ядром – Середнє Подніпров'я.

Львівський національний університет імені Івана Франка

[83] *Мельникова Е. А.* Древняя Русь в исландских географических сочинениях*Древнейшие государства на территории СССР. Материалы и исследования. 1975*. Москва, 1976. С. 141–156; *Джаксон Т. Н.* Исландские королевские саги о Восточной Европе (середина XI – середина XIII в.). Москва, 2000. С. 133.

[84] Див.: *Насонов А. Н.* "Русская земля" и образование территории Древнерусского государства. Москва, 1951. С. 28; *Рыбаков Б. А.* Киевская Русь и русские княжества XI–XIII вв. Москва, 1982. С. 55–67, примеч. 35.